

100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΚΤΩΒΡΙΑΝΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ:

Διαβάζοντας το παρελθόν, ανιχνεύοντας το μέλλον

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Πρόλογος

γράφει ο ΜΠΑΜΠΗΣ ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ

Στο παρόν (τέταρτο) τεύχος των ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ συνεχίζεται το αφιέρωμα στην Οκτωβριανή Επανάσταση. Το Α΄ μέρος του αφιερώματος στο προηγούμενο τεύχος παρουσίασε το ιστορικό υπόβαθρο της τσαρικής Ρωσίας, τις πολιτικές γραμμές που συγκρούστηκαν μέσα στο εργατικό κίνημα, την αυξανόμενη επιρροή των μπολσεβίκων μέχρι το θρίαμβο του Οκτώβρη. Το Β΄ μέρος του αφιερώματος αφορά στην κοινωνική πραγματικότητα στη Ρωσία μετά την επανάσταση, στις απόπειρες οικοδόμησης σοσιαλιστικών θεσμών εν μέσω εμφυλίου πολέμου και λιμού. Θεσμοί και συνθήκες αιώνων καταπίεσης και σκοταδισμού γκρεμίζονται, ενώ η εργατική τάξη αναμετράται με το πρωτόγνωρο καθήκον της άσκησης της εξουσίας.

Τα κείμενα διατρέχουν την αντίστροφη πορεία μετά την «έφοδο στον ουρανό», πορεία υποχώρησης του επαναστατικού κύματος και υιοθέτησης λύσεων και πολιτικών με όλο και μεγαλύτερη απόκλιση από την αρχική απελευθερωτική ορμή. Οι αντικειμενικές δυσκολίες σε συνδυασμό με τις επιλογές του κόμματος των μπολσεβίκων οδηγούν

στην παθητικοποίηση των λαϊκών μαζών και στη γραφειοκρατική και αυταρχική σκλήρυνση του ίδιου του κόμματος. Στο τέλος του δρόμου βρίσκεται ένα κοινωνικό σύστημα, που διέψευσε τις ελπίδες των εργατών και καταπιεζόμενων όλου του κόσμου και κατέρρευσε με μια ταπεινωτική ήττα.

Η αναζήτηση των αιτιών για αυτή την καθοδική πορεία, όπως και άλλων λύσεων από αυτές που τελικά δόθηκαν είναι ένα επίπονο και «δυσάρεστο», αλλά απολύτως αναγκαίο έργο. Οι ήττες διδάσκουν αυτούς που επιμένουν στην κομμουνιστική προοπτική αντί να τους αποτρέπουν. Η ψύχραιμη συστηματική έρευνα για την αναζήτηση των αιτιών αυτής της καθοδικής πορείας, όπως και η διερεύνηση πιθανών εναλλακτικών λύσεων από εκείνες που τελικά κυριάρχησαν είναι υπόθεση όχι κυρίως των ιστορικών, αλλά του μαχόμενου μαρξισμού. Η αναζήτηση των προϋποθέσεων για την επιτυχία των επαναστάσεων αφορά στο μέλλον κι όχι στο παρελθόν.

Το αφιέρωμα αρχίζει με τη ανάπτυξη του δεύτερου μέρους του χρονολόγιου από τον **Αντώνη Κασίτα** (με την πολυτι-

μη συμβολή του **Γιώργου Μιχαηλίδη**), το οποίο εκτείνεται από το 1921 μέχρι τη διάλυση της ΕΣΣΔ το 1991. Με επίκεντρο τη Σοβιετική Ένωση, αλλά όχι μόνο, αναφέρονται τα γεγονότα σταθμοί του «σύντομου 20ού αιώνα», σύμφωνα με τον Χόμπσμπωουμ (Hobsbawm). Τα γεγονότα παρουσιάζονται σύντομα και κατά το δυνατόν αντικειμενικά, παρ' όλο που οι συζητήσεις και οι ερμηνείες γι' αυτά ακόμα δικάζουν.

Ο **Αλέξανδρος Χρύσης** εξετάζει την άποψη του Αλαίν Μπαντιού (Alain Badiou) για την Οκτωβριανή Επανάσταση. Ο Γάλλος φιλόσοφος την αντιμετωπίζει ως «συμβάν». Σύμφωνα με την αντίληψή του το συμβάν δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας αιτίας ή προϋπάρχουσας δυνατότητας. Αντίθετα το ίδιο δημιουργεί δυνατότητες, αλλάζει ριζικά τον κόσμο καθιστώντας δυνατό το αδύνατο. Το συμβάν δεν ανήκει σε καμιά αιτιακή αλυσίδα ούτε έχει προϋποθέσεις. Μετά την εμφάνισή του όμως, και με βάση την «ιδέα» του συγκροτείται ένα υποκείμενο (και όχι με βάση ταξικά συμφέροντα και υλικές δυνατότητες. Σύμφωνα με τον Χρύση, με αυτή τη συλλογιστική τα επαναστατικά άλματα στην ιστορία μετατρέπονται έτσι σε αναπάντεχες εκπλήξεις, σε οιονεί θαύματα. Ο Μπαντιού αποδίδει την κατάληξη του σοβιετικού καθεστώτος στην κομματική-κρατική οργάνωσή του, στην απομάκρυνσή του από την ιδέα. Η Οκτωβριανή Επανάσταση διασφραγίζεται έτσι από τον Μπαντιού με κόστος τη στεγανοποίησή της από την ιστορία και την πραγματικότητα και η κομμουνιστική στράτευση μετατρέπεται σε υποκειμενική, εξωιστορική «απόφαση», ενώ αποκλείεται η προγραμματική, συνειδητή συγκρότηση του υποκειμένου. Οι αντιλήψεις αυτές του Μπαντιού αντιδιαστέλλονται από τον Χρύση με αυτές του Μαρξ (Marx) και του Λένιν (Lenin) που θεωρούν τις επαναστάσεις άλματα και αποτελέσματα της συνειδητής πάλης των τάξεων στη βάση της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο **Δημήτρης Καλτσώνης** πραγματεύεται τους θεσμούς του δικαίου που εγκαθιδρύθηκαν μετά την επανάστα-

ση. Οι νομικοί κανόνες εκφράζουν τις σχέσεις παραγωγής και την ταξική κυριαρχία σε ένα κοινωνικό σύστημα. Οι επαναστατικές κατακτήσεις και αλλαγές αποτυπώθηκαν στους νόμους και στο Σύνταγμα. Το πρώτο Σύνταγμα του 1918 κατοχύρωνε τη σοβιετική εξουσία, τον εργατικό έλεγχο και την κοινωνικοποίηση των βασικών μέσων παραγωγής με βάση αυτά που είχαν ήδη υλοποιηθεί. Πρωτοφανείς κατακτήσεις και κοινωνικά δικαιώματα, όπως η θέση της γυναίκας, θεσμοθετήθηκαν. Ο εμφύλιος πόλεμος και η κατάσταση εκτάκτου ανάγκης όμως γρήγορα έθεσαν τα κριτήρια της αποτελεσματικότητας και της ταχύτητας πάνω από την τήρηση των νομικών κανόνων. Στην πορεία μια σειρά βασικών στοιχείων του θεσμού των σοβιετών, όπως η ανακλιτότητα, περιορίζονταν στην πράξη και τελικά και συνταγματικά. Ο Καλτσώνης εξετάζει και άλλα συντάγματα και νομικά συστήματα (Κίνα, ΓΛΔ). Η ελευθερία του λόγου όπως και τα δικαιώματα της απεργίας περιορίστηκαν ή και καταργήθηκαν. Οι ελευθερίες αυτές, στοιχεία και της αστικής δημοκρατίας, η ακρίβεια στο ποινικό δίκαιο που δεν επιτρέπει την κρατική αυθαιρεσία, είναι απαραίτητα και στο σοσιαλισμό.

Στο καθοδηγητικό «λεπτότατο στρώμα» των μπολσεβίκων και της εργατικής τάξης εστιάζει την προσοχή του ο **Αλέξανδρος Καπακτοής**. Αυτό το λεπτότατο στρώμα που απόμεινε μετά τον εμφύλιο και την αποβιομηχάνιση που ακολούθησε ανέλαβε την ευθύνη της ηγεσίας της χώρας. Οποιαδήποτε σοβαρή σύγκρουση μέσα σ' αυτό ή λάθος επιλογή θα είχε καταστροφικά αποτελέσματα δεδομένης της παλινδρόμησης σε μια κατά βάση αγροτική οικονομία και κοινωνία. Εδώ αναδεικνύει το ρόλο του τυχαίου και του απρόβλεπτου με την αρνητική του σημασία μάλιστα. Η σοβιετική ηγεσία στην αρχή, παρά τις υποχωρήσεις, προσπαθούσε να διατηρήσει τη σοσιαλιστική κατεύθυνση, γρήγορα όμως κυριάρχησε η γραμμή της αυτάρκειας και της μικροϊδιοκτησίας που ταίριαζε στον αγρότη μικρονοικοκύρη. Τα συγκεκριμένα ταξικά του συμφέροντα εξέφραζε,

σύμφωνα με τον Καπακτσί, το πολιτικό ρεύμα του «σταλινισμού». Έτσι, οδηγήθηκε στο σχηματισμό του στρώματος εκείνου που διαχειριζόμενο την κρατική ιδιοκτησία ιδιοποιούνταν το κοινωνικό υπερπρόϊόν.

Ο **Αλέξανδρος Αναγνωστάκης** επικεντρώνει στο κόμμα, στις οργανωτικές δομές του και κυρίως στην αλληλεπίδρασή του με τη σοβιετική εξουσία. Το μπολσεβίκικο κόμμα ανήκε στην παράδοση των εργατικών κομμάτων στα οποία η διαπάλη των απόψεων γινόταν δημόσια και ανοιχτά ακόμα και σε στιγμές που η τύχη της επανάστασης διακυβευόταν. Στον εμφύλιο όμως το κόμμα (του οποίου τα μέλη στην πλειοψηφία ήταν στον Κόκκινο Στρατό που πολεμούσε τους Λευκούς) επηρεάστηκε και αφομοιώθηκε από τη στρατιωτική πειθαρχία και τις ιεραρχικές στρατιωτικές δομές. Για παράδειγμα, ο θεσμός του «Πολιτικού Γραφείου» μεταφέρθηκε από το στρατό στο κόμμα και υποκατέστησε μετά το θάνατο του Λένιν την Κεντρική Επιτροπή. Σταδιακά, ο «δημοκρατικός συγκεντρωτισμός» απέκτησε μια ορισμένη σημασία. Οι ιεραρχικές, στρατιωτικές δομές πέρασαν και στην παραγωγή με τη μονοπρόσωπη διεύθυνση ολοκληρώνοντας την ακύρωση της εργατικής δημοκρατίας.

Ο Αναγνωστάκης επισημαίνει την ανάγκη της θεωρίας της μετάβασης στην έλλειψη ή τα κενά της οποίας αναδύονται οι μέθοδοι του «πολεμικού κομμουνισμού» ως βολικές λύσεις. Το αποτέλεσμα ήταν η υποκατάσταση της εξουσίας της εργατικής τάξης από την εξουσία του κόμματος που την εκπροσωπούσε. Καταλήγει πως ο ρόλος του επαναστατικού κόμματος δεν είναι να κυβερνά, αλλά να είναι στην πρωτοπορία της εργατικής τάξης που κυβερνά η ίδια.

Ο **Γιώργος Ρούσης** αποδίδει την αποτυχία του πρώτου σοσιαλιστικού εγχειρήματος στις αντικειμενικές δυσκολίες από τη μία, και στην υπόκλιση στην οικονομική ανάπτυξη, στην τεχνολογική πρόοδο, στον «εξηλεκτρισμό». Η αλλοίωση αυτή των κριτηρίων στο πλαίσιο της σοβιετικής εξουσίας έχει τις απαρχές της σε μία ανάγνωση, όχι τελείως αυθαίρετη, του ίδιου του Μαρξ που κάποιες φορές εκθειάζει την καπιταλιστική ανάπτυξη. Η πρώτη αυτή αποτυχία σε καμία περίπτωση δεν θεμελιώνει την αδυνατότητα του κομμουνισμού τη στιγμή που ο καπιταλισμός ως κοινωνικό σύστημα επικράτησε τελικά μετά από πολλές απόπειρες και πιασουργίσματα που διήρκεσαν αιώνες. Οι ασφαλιστικές δικλίδες της σοσιαλιστικής δημοκρατίας

ας (ανακλιπτότητα, εναλλαγή, όχι ανώτεροι μισθοί) ατόνησαν, οπότε το μόνο ανάκρωμα στη γραφειοκρατική εκτροπή κατέρρευσε. Σήμερα, οι υλικές και κοινωνικές προϋποθέσεις είναι πολύ πιο ώριμες από το 1917, το ξέσπασμα της επανάστασης είναι πιο δύσκολο, αλλά η μεταβατική περίοδος θα είναι πιο σύντομη. Η ανάπτυξη που προσιδιάζει σε μια κοινωνία που κατευθύνεται στον κομμουνισμό δεν μπορεί να είναι αστικού, ατομικιστικού τύπου με τα σημερινά καταναλωτικά πρότυπα και τον τεχνολογικό και επιστημονικό φρενιχισμό.

Με αφετηρία την άποψη του Βαζιούλιν (Vaziuilin) για καθεστώτα «πρώιμου σοσιαλισμού», ο **Περικλής Παυλίδης** θεωρεί τη βασική αντίθεση που διαπερνούσε τη Σοβιετική Ένωση, αυτή ανάμεσα στις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής και στην ανεπαρκή ωρίμανση της κοινωνικής βάσης της παραγωγής. Η ύπαρξη, ακόμα και στην ανεπτυγμένη πια Σοβιετική Ένωση, εκτεταμένης σωματικής εργασίας δυσκόλεψε τον κοινωνικό σχεδιασμό και απαιτούσε τη «διεύθυνση ανθρώπου από άνθρωπο», την ουσία δηλαδή της γραφειοκρατίας. Το κείμενο αναγνωρίζει στο μαρξισμό την αναδρομική προβολή χαρακτηριστικών και αντιθέσεων του καπιταλισμού στις προηγούμενες κοινωνίες. Επίσης, επισημαίνει πως η οικοδόμηση της νέας κοινωνίας έχει να λύσει προβλήματα που δεν περιορίζονται στην κατεδάφιση των εκμεταλλευτικών καπιταλιστικών σχέσεων, αλλά και άλλων όπως ο εγκλωβισμός σε επιμέρους συνθήκες παραγωγής, η αντίθεση χειρωνακτικής και διανοητικής, διευθυντικής και εκτελεστικής εργασίας. Η επαρκής βάση για τις κομμουνιστικές σχέσεις παραγωγής είναι η αυτοματοποιημένη παραγωγή, σε μεγάλο βαθμό αυτοδιευθυνόμενη που, μαζί με τη κατάργηση της μονότονης σωματικής εργασίας, καθιστά άχρηστη τη διεύθυνση ανθρώπων. Οι προϋποθέσεις αυτές υπάρχουν σε μεγάλο βαθμό σήμερα.

Οι **Παναγιώτης Μαυροειδής** και **Βασίλης Μηνακάκης** στο κείμενό τους, εξετάζοντας τις διάφορες απόψεις για

τη φύση του καθεστώτος που τελικά επικράτησε στη Σοβιετική Ένωση, απορρίπτουν το σοσιαλιστικό του χαρακτήρα γιατί ο σοσιαλισμός δεν μπορεί παρά να έχει, παρά τις όποιες αντικειμενικές αντιξοότητες, χειραφετητικό πρόσημο. Ακριβώς αυτή η κατεύθυνση έλειπε, αυτό ήταν το πρόβλημα και όχι η αναβολή ή η καθυστέρηση στην οικοδόμηση ανώτερων κομμουνιστικών σχέσεων. Ακόμα και όταν ο ιδιωτικός καπιταλισμός της ΝΕΠ τσακίστηκε, ο «κρατικός καπιταλισμός», του οποίου την προοδευτικότητα και την αποτελεσματικότητα τονίζε ο Λένιν, είχε σφραγίσει με τα χαρακτηριστικά του την κρατική ιδιοκτησία. Οι σχέσεις εμπορευματοκρατικής ανταλλαγής ανάμεσα στις κρατικές επιχειρήσεις και τα κριτήρια αποδοτικότητας αυτών των σχέσεων που υιοθετήθηκαν (τεϊλορισμός, δουλειά με το κομμάτι) οδήγησαν στην αποξένωση των εργατών από τα μέσα παραγωγής και στην απόσπαση υπερπροϊόντος (εκμετάλλευση) κάτω από τη σγκάλυψη της κρατικής ιδιοκτησίας. Έτσι, ο ιδιόμορφος συνδυασμός του «έχειν» και του «άρχειν» συγκρότησε ένα νέο εκμεταλλευτικό στρώμα με αποτέλεσμα μία ταξική εκμεταλλευτική κοινωνία με ιδιότυπες καπιταλιστικές σχέσεις. Το κείμενο δίνει ιδιαίτερη αξία στο ζήτημα της δημοκρατίας και στην κριτική της Ρόζας Λούξεμπουργκ (Rosa Luxemburg) στη Ρώσικη Επανάσταση από αυτή τη σκοπιά.

Το κείμενο του σοβιετικού φιλοσόφου **Έβαλντ Βασίλιεβιτς Ιλιένκοφ (Evald Vassilievich Ilyenkov)** αποτελεί παρέμβαση σε φιλοσοφικό συμπόσιο με θέμα τη σχέση του Μαρξ με το «δυτικό κόσμο» το 1965. Ο Ιλιένκοφ εξαρχής θεωρεί το διαχωρισμό δυτικού και ανατολικού κόσμου ψευδεπίγραφο και τοποθετεί το πρόβλημα στην ουσία του, τη σχέση του Μαρξ με τον κόσμο της ατομικής ιδιοκτησίας. Όντως η θεωρητική πορεία του Μαρξ από εκπρόσωπος της επαναστατικής δημοκρατίας προς τον κομμουνισμό απαντάει ακριβώς στα ζητήματα που προκύπτουν από την ατομική ιδιοκτησία και την αποξένωση του ανθρώπου από

τον «πλούτο», δικό του δημιούργημα. Το κείμενο, όπως και ο Μαρξ, θεωρούν την «τυπική, νομική» απαλλοτρίωση της ατομικής ιδιοκτησίας όχι το τέλος, αλλά την αρχή του δρόμου. Το τέλος βρίσκεται στην πραγματική, προσωπική επανιδιοποίηση, και όχι μέσω του κράτους του κοινωνικού πλούτου. Ο στόχος αυτός συνδέει τον κομμουνισμό με τον ανθρωπισμό και τον «πρώιμο» Μαρξ των *Οικονομικοφιλοσοφικών Χειρογράφων* με τον «ώριμο» του *Κεφαλαίου*. Τα προβλήματα στις χώρες της ατελούς κοινωνικής ιδιοκτησίας (βρισκόμαστε στα 1965) εντοπίζονταν σε χαρακτηριστικά του κόσμου της ατομικής ιδιοκτησίας (εμπορευματοχρηματικές σχέσεις, καταμερισμός της εργασίας, κρατικός διαμεσολαβητής στις κοινωνικές σχέσεις) και η μόνη δυνατή διαδικασία θετικής επίλυσής τους ήταν το ξεπέρασμά τους. Στον «δυτικό κόσμο» αυτά τα προβλήματα δεν μπορούν όχι να επιλυθούν, αλλά ούτε καν να τεθούν, οπότε τα μόνα καταφύγια είναι η θρησκεία και η ηθική.

Στο ζήτημα της πολιτικής εξουσίας στρέφει την προσοχή του ο **Ιστβάν Μεζάρος (István Meszaros)**. Η διάκριση της πολιτικής εξουσίας της εργατικής τάξης μετά την επανάσταση από την ίδια την

κοινωνία των «ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών» εγκυμονεί κινδύνους. Η αυτονόμηση και η αντιπαράθεση των δύο αυτών πλευρών δεν μπορεί να δικαιολογηθεί με «τη δύναμη των περιστάσεων» και την «περικύκλωση» από τον εχθρό. Σύμφωνα με το κείμενο τέτοια επιχειρήματα στηρίζουν την αναίρεση της ουσίας του σοσιαλισμού. Επίσης, η ύπαρξη μιας γραφειοκρατικής τάξης είναι μάλλον αποτέλεσμα και δεν εξηγεί τίποτα, αντίθετα πρέπει η ίδια να εξηγηθεί. Όσον αφορά, λοιπόν, στον πυρήνα του προβλήματος, ο Λένιν παρέβλεψε, σύμφωνα με τον συγγραφέα, την περίπτωση αντίθεσης της «δικτατορίας του προλεταριάτου» με το ίδιο το προλεταριάτο υποκύπτοντας στη δύναμη των περιστάσεων. Και όχι μόνο αυτό, χαρακτήρισε κίβλας τις προσπάθειες οργάνωσης των εργατών χώρα από το κράτος «συνδικαλιστική παρέκκλιση» ή αναρχισμό. Ο Μεζάρος αξιοποιώντας και τη συνεισφορά του Λούκατς (Lukács) αναδεικνύει την ένταση ανάμεσα στο προλεταριάτο ως τάξη και στον ξεχωριστό προλετάριο ως άτομο. Η διάσταση αυτή υπάρχει και στον καπιταλισμό υποτασόμενη όμως στις ανάγκες της ταξικής πάλης. Εκεί όμως που μπορεί να

μετατραπεί σε εκρηκτική αντίθεση είναι μετεπαναστατικά, όσο απομακρύνεται η σύγκρουση με τον ταξικό εχθρό. Το πρόβλημα περιπλέκεται περισσότερο επειδή συνεχίζει, σύμφωνα με τον Μεζάρος, να υπάρχει κεφάλαιο (όχι ιδιωτικό) και η απόσπαση υπεραξίας γίνεται πλέον με πολιτικούς και όχι με οικονομικούς τρόπους. Η έκφραση της πολιτικής διαφωνίας αναδεικνύεται σε κεντρικό ζήτημα, ενώ ζητούμενα είναι η αποκέντρωση, η διαφοροποίηση και η αυτονομία ως πολιτικές αρχές.

Τη σοβιετική λογοτεχνία τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια και τη δεκαετία του 1920 εξετάζει ο **Παναγιώτης Μανιάτης**. Το κείμενο αναφέρεται στους συγγραφείς που συμπορεύτηκαν εξ αρχής με την Οκτωβριανή Επανάσταση και σ' αυτούς που την αναγνώρισαν μετά. Επίσης μία σειρά νέων ανθρώπων που πολέμησαν στον Κόκκινο Στρατό πύκνωσαν με τη λήξη του εμφυλίου τις γραμμές των λογοτεχνών. Η λογοτεχνία γρήγορα επεκτάθηκε σε λαούς και εθνότητες στις εσχατιές της Σοβιετικής Ένωσης που μέχρι τότε δεν είχαν καν γραπτή γλώσσα ενώ μερικά από τα έργα τους απόκτησαν πανενωσιακή φήμη. Εμποτισμένοι με πρωτοφανείς ιστορικές εμπειρίες οι συγγραφείς αυτής της περιόδου περιέγραψαν την τιτανομαχία του εμφυλίου στο μέτωπο και στην καθημερινότητα του χωριού, τη διάδοση της παιδείας και των κομμουνιστικών ιδανικών σε καθυστερημένες περιοχές, την αλλαγή της θέσης της γυναίκας καθώς και τη διαρκή πάλη ανάμεσα στη συλλογικότητα και στην αλληλεγγύη από τη μια και στον εγωισμό και το ατομικό συμφέρον από την άλλη.

Ο **Σπύρος Ποταμιάς** και η **Ηρώ Μανδηλαρά** πραγματεύονται στο κείμενό τους τις διαμάχες των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων σε σχέση με τον πολιτισμό και την εκπαίδευση καθώς και τις απόψεις του Λουνατσάρσκι (Lunacharsky), πρώτου Επιτρόπου Διαφώτισης. Ο τελευταίος θαύμαζε τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και την πόλη-κράτος ως πρότυπα πληρότητας που συνέωναν την υποκειμενική δράση του

«πολίτη» με τον αντικειμενικό κόσμο και τα θεωρούσε αξιοποιήσιμα από το προλεταριάτο. Η πάλη για την πολιτιστική ηγεμονία ονομαζόταν «τρίτο μέτωπο» (τα άλλα δύο ήταν του πολέμου και της οικονομίας). Το κρίσιμο ζήτημα σ' αυτό το τρίτο μέτωπο ήταν η στάση απέναντι στην πολιτιστική κληρονομιά του παρελθόντος. Ο Λουνατσάρσκι μαζί με άλλους μπολσεβίκους υποστήριζαν την αφομοίωση από την εργατική τάξη του προηγούμενου πολιτισμού και της δημιουργίας νέου με δημοκρατικούς και λαϊκούς θεσμούς. Αντίθετα, το ρεύμα της «Προλετκόλτ» θεωρούσε τον πολιτισμό του παρελθόντος έκφραση της κυριαρχίας των εκμεταλλευτριών τάξεων και ως εκ τούτου ιεραρχικό και μη διατηρήσιμο στις νέες συνθήκες.

Ο δεύτερος πυλώνας του τρίτου μετώπου, εκτός από την πολιτιστική δημιουργία, ήταν το σχολείο. Σημαντικότερη ήταν και σ' αυτόν τον τομέα η συνεισφορά του Λουνατσάρσκι με το νέο σχολείο, πολυτεχνικό κι ενοποιημένο, που θα συνδύαζε παιδεία και εργασία, γενική μόρφωση και τεχνική εκπαίδευση, θα ενθάρρυνε την πρωτοβουλία του μαθητή και θα ανέπτυσσε ολοκληρωμένους και πολύπλευρους Σοβιετικούς πολίτες.

Με το εκπαιδευτικό σύστημα και το σχολείο της πρώτης σοβιετικής περιόδου ασχολείται στο κείμενό του και ο **Γιώργος Γρόλλιος**. Η διαπάλη για την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος εξετάζεται σε σχέση με τις εξελίξεις και τις καμπές στον εμφύλιο πόλεμο και τις αντιπαραθέσεις για τη στρατιωτικοποίηση της εργασίας και την κρατικοποίηση των συνδικάτων. Εκτεταμένη αναφορά γίνεται στις απόψεις του Λένιν πάνω σε αυτά τα ζητήματα όπως και στην τοποθέτησή του υπέρ της οργάνωσης των εκπαιδευτικών σε ένα ενιαίο συνδικάτο. Οι παρεμβάσεις του υπέρ του Ενιαίου Σχολείου Εργασίας, υπέρ της πρωτοβουλίας των μαθητών, αλλά και κατά των «μαθητοκεντρικών», «αυθορμητιστικών» παιδαγωγικών σχολών διατηρούν την αξία τους και σήμερα συνδέοντας τη στρατηγική και την τακτική σε πολύ δύσκολες συνθήκες. **Τ**